
Dramatiseren of normaliseren?

De culturele constructie van tienerseksualiteit in de Verenigde Staten en Nederland*

Er is de laatste tijd een opbloei in onderzoek naar culturele verschillen tussen westerse landen.¹ De meeste studies richten zich op macro-sociologische verschijnselen, zoals arbeid, klasse en staat. Dit artikel onderzoekt hoe in twee landen die qua Protestants erfgoed en niveau van industrialisering op elkaar lijken, mensen hun privé-leven en de vanzelfsprekendheden daarin verschillend construeren, op grond van fundamenteel andere veronderstellingen. Als uitgangspunt gebruik ik opvattingen van ouders over de seksualiteit van hun kinderen. Grootschalig onderzoek suggereert al dat seksualiteit van tieners in de Verenigde Staten en Nederland verschillend wordt opgevat. In een recent survey zei 65 procent van de Amerikaanse respondenten dat seks onder de achttien jaar nooit is toegestaan, tegenover 25 procent van de Nederlandse.² Amerikaanse tieners gaan gemiddeld wat vroeger met elkaar naar bed dan Nederlandse tieners.³ Maar opvallender is het verschil in ongewenste zwangerschappen die hieruit voortvloeien. Het aantal zwangerschappen per 1000 meisjes van 15 tot en met 19 jaar was in 1989 in de VS 116, in 1988 in Nederland 10. Het zwangerschaps-cijfer is onder Nederlandse tieners sinds de jaren zestig blijven dalen, terwijl het onder Amerikaanse tieners sinds het begin van de jaren zeventig met twintig procent is gestegen.⁴

In dit artikel zal ik de culturele concepties onderzoeken die ouders in beide landen hebben van de seksualiteit van tieners. Ik heb veertien Amerikaanse en zeventien Nederlandse ouders geïnterviewd over de adolescentie en de rol van ouders in het rijpingsproces van tieners. Naast een aantal overeenkomstige ideeën over adolescentie als levenstijdperk, hadden zij heel verschillende denkbelden over de seksualiteit van tieners. Twaalf Nederlandse ouders zouden het goedvinden dat hun zestienjarig kind thuis met een vriend of vriendin sliep, tegenover één Amerikaanse ouder.⁵ Voor de meeste Amerikaanse ouders was het een ondenkbaar, voor sommigen zelfs een schandelijk scenario. Dit opvallende contrast valt te begrijpen uit de soms subtiel verschillende opvattingen van Nederlandse en Amerikaanse ouders over de menselijke ontwikkeling, het gezin en de samenleving. Te

zamen geven deze inzicht in de 'culturele logica' die ouders hanteren in de omgang met de seksualiteit van hun kinderen.

'Cultuur' slaat in dit artikel op de veronderstellingen, denkbeelden en soms conflicterende idealen die binnen een nationale gemeenschap worden gekoesterd en waarmee mensen hun eigen gedrag en dat van anderen beschrijven en interpreteren. Deze worden vaak niet onderkend, omdat men ze vanzelfsprekend vindt of aanneemt dat ze universeel zijn. Maar culturele betekenissen mobiliseren gevoelens en ze sturen gedragingen die onbegrijpelijk kunnen zijn voor degenen die deze culturele logica niet delen.⁶ Om zulke betekenissen te achterhalen heb ik half gestructureerde interviews gehouden, waarin geïnterviewden hun eigen formuleringen, uitdrukkingen en verklaringen konden gebruiken in antwoorden op gestandaardiseerde kernvragen. Zulke interviews raken misschien alleen aan wat mensen verbaal kunnen en willen mededelen en ze geven geen volmaakte afspiegeling van wat zij werkelijk ervaren en doen. Maar ook als informatie beïnvloed wordt door idealen en door sociale wenselijkheid, kan ze nuttig zijn. Een ogenschijnlijk universeel verschijnsel als de seksuele rijping van tieners wordt immers mede door zulke idealen in verschillende culturen verschillend geïnterpreteerd.

Om de onderzoeksgroepen zo vergelijkbaar mogelijk te maken heb ik de interviews in beide landen gehouden in of nabij een middelgrote universiteitsstad in een dichtbevolkt gebied. In beide landen heb ik iets meer dan de helft van de onderzoeksgroep verkregen via een ouderorganisatie van een plaatselijke middelbare school, en de rest via mijn kennissenkring. De onderzoeksgroepen weken af van de nationale gemiddelden wat betreft huwelijkse staat en godsdienst: bijna alle ouders waren getrouwd en meer dan de helft was katholiek. Veel Nederlandse katholieken omschreven zichzelf overigens als niet-godsdienstig. Ik heb gestreefd naar spreiding in opleidingsgraad. De geïnterviewden, vooral de Amerikaanse, waren echter uiteindelijk relatief hoog opgeleid.⁷ Ze waren allemaal blank, en er waren meer moeders dan vaders. Hun kinderen waren rond de zestien jaar oud en het waren even vaak meisjes als jongens. Hoewel het geslacht van de ouder en dat van het kind waarschijnlijk van belang zijn voor de opvattingen van ouders, en hoewel dit tussen de twee landen kan verschillen, heb ik dit niet in mijn analyse kunnen betrekken - daarvoor is uitgebreider onderzoek nodig.⁸ Als het in dit artikel gaat over 'Nederlandse' en 'Amerikaanse' cultuur geldt dus steeds een voorbehoud: de onderzoeksgroepen zijn beperkt van omvang en niet representatief. De analyse is verkennend, de resultaten zijn hypothesevormend.

Twee opvattingen van tienerseksualiteit

Dramatisering

Al voordat het gesprek komt op seksualiteit, noemen elf van de veertien Amerikaanse ouders seks als iets dat de adolescentieperiode kenmerkt en compliceert. Seksuele verlangens worden vaak beschreven als 'driften', als 'prikkel(s)' (*urges*) binnen de adolescent die worden toegeschreven aan het lichamelijke proces van de puberteit. 'Ze hebben natuurlijk die prikkel (...) aan hun hoofd in die tijd.' Veel Amerikaanse ouders zien de puberteit als iets moeilijks, dat het kind in verwarring brengt en opzadelt met hormonaal geproduceerde seksuele gevoelens.

Hun lichamen veranderen en ze ervaren gevoelens die ze nog nooit eerder hebben gehad. En ze raken geïnteresseerd in het andere geslacht en krijgen gevoelens te verwerken die ze nooit eerder hadden.

Uitdrukkingen als 'razende hormonen' die 'opspeken' suggereren dat de seksualiteit van adolescenten opwelt uit een biologische bron en een ontwrichtende macht heeft.

Hoewel veel ouders het normaal vinden dat een tiener seksuele gevoelens heeft, zeggen ze ook dat hun kind op zijn of haar zestiende jaar nog niet klaar is voor een seksuele relatie. Als ouders het hebben over tieners die met elkaar naar bed gaan, bedoelen ze in het algemeen *andere* tieners. Die zijn 'seksueel actief' of betrokken in 'seksuele activiteiten'. Naar een relationele of emotionele context wordt niet verwezen. Er is een kennelijk wijd verbreid geloof dat mensen van zestien jaar niet in staat zijn tot een diepe of stabiele romantische hechting. 'Ze zijn niet rijp genoeg om met een serieuze relatie om te gaan.' En: '(Ik denk niet dat) een zestienjarige zich zo zal binden. Ik bedoel: misschien wel deze maand, maar volgende maand kan het een ander zijn.' Als er toch langdurige romantische banden tussen adolescenten bestaan, vinden ouders het seksueel uiten daarvan gewoonlijk niet gerechtvaardigd. Een moeder met een dochter die gedurende de hele middelbare school met dezelfde jongen was gegaan, vindt niet dat 'iemand van zestien rijp genoeg is om echt een relatie te hebben die betekenis heeft, een relatie waarin seks een rol speelt'.

De overtuiging dat tieners niet in staat zijn een betekenisvolle, toegewijde romantische relatie te vormen, verklaart misschien waarom ouders hun seksuele activiteit zo vaak beschrijven als experimenteel, promiscu, immoreel of uitsluitend op plezier gericht. Niet zelden noemen ouders seks van tieners in één adem met drugs, drankmisbruik of vandalisme. Maar zulke negatieve kwaliteiten schrijven ze niet toe aan seks in het algemeen.

Volwassen seksualiteit verschilt van de seksuele activiteit van 'kids': een woord dat door alle Amerikaanse ouders wordt gebruikt en dat slaat op een onbepaalde leeftijdscategorie van zuigelingen tot mensen van in de twintig. 'Ik vind gewoon dat seks iets is voor volwassenen en niet voor kinderen.' Anders dan 'kinderen' (*kids*), hebben volwassenen de redelijkheid en het verantwoordelijkheidsgevoel die hun seksuele activiteit wettigen. Omdat het tieners hieraan ontbreekt, hebben hun seksuele motieven en ervaringen minder waarde. 'Het is niet zo we seks afkeuren,' zegt een moeder. 'We zijn tegen seks op een bepaalde leeftijd.'

Eén reden waarom ouders tienerseksualiteit verkeerd vinden is de overtuiging dat die slecht is voor de tiener zelf. Sommigen vinden geslachtsgemeenschap, ongeacht de gevolgen, een bedreiging omdat seks voor het huwelijk zondig is. De meeste ouders verwijzen echter niet expliciet naar godsdienstige opvattingen maar beklemtonen de negatieve consequenties die seks kan hebben. Een moeder bijvoorbeeld vindt 'seks niet goed voor een kind' en door de verspreiding van aids 'verschrikkelijk gevaarlijk'. Vijf ouders noemen het feit dat seks van tieners kan leiden tot ongewenste zwangerschap. De bezorgdheid blijkt niet te worden weggenomen door voorbehoedmiddelen: een aantal ouders is ervan overtuigd dat het gebruik ervan onvoldoende beschermt tegen zwangerschap of aids. Een moeder vindt dat haar dochter 'gevaar loopt' (*is at risk*): 'Je maakt je zorgen dat hun leven meer overhoop komt te liggen. Als een meisje zwanger raakt krijgt ze te maken met abortus of een baby.' En een vader vindt dat je tegen tieners moet zeggen: 'Doe het niet. Je bent gek. Je speelt met een geladen revolver. Ik kan het niet anders zeggen. Je ruïneert je leven.'

De meeste ouders lijken te geloven dat tieners niet in staat zijn hun seksuele gedrag te reguleren, bijvoorbeeld door anticonceptie. Daarom wordt seksueel verkeer op je zestiende gelijk gesteld aan onverantwoordelijk gedrag. Analoog hieraan vinden de meeste ouders dat kinderen van zestien geen alcohol zouden mogen drinken zonder dat hun ouders daarbij zijn, omdat ze 'hun grenzen niet kennen', 'niet weten wat ze aan kunnen' of 'niet volwassen genoeg zijn om met zoiets om te gaan'. Ouders denken dat tieners, als ze vrij worden gelaten, overmatig zullen drinken 'omdat ze het onderscheid niet kennen'. De gedachte dat een tiener zichzelf niet kan beheersen lijkt te steunen op de overtuiging dat hij geen innerlijk referentiepunt heeft, geen 'moreel kompas'. Adolescentie laat tieners de beheersing verliezen over hun eigen gevoelens en neigingen. Bovendien staan tieners bloot aan zware druk van leeftijdsgenoten. Als ze seksueel actief worden en gaan drinken, is dit dus niet uit vrije wil maar omdat ze 'geprest' of 'gedwongen' worden door anderen. 'Maar al te vaak gaat een

kind uiteindelijk met iemand naar bed omdat anderen het ook doen, in plaats van omdat het er echt klaar voor is.' En: 'die kinderen raken erin verzeild. Het is een val. Het is de druk van leeftijdsgenoten' (*peer pressure*). De dramatisering van de seksualiteit van tieners komt dus voort uit de wisselwerking tussen innerlijke prikkels, druk van buitenaf en een Ik dat nog niet in staat is zichzelf te sturen en te beschermen.

Normalisering

Waar Amerikaanse ouders nadruk leggen op het ontwrichtende van de seksualiteit van tieners, beschrijven Nederlandse ouders de seksuele rijping van tieners vaak als iets dat weinig problemen geeft en hoort te geven. Als relaties en seksualiteit ter sprake komen, maken ouders er vaak grappen over. Een moeder moest lachen toen haar zoon tegen haar zei dat hij ook wel een vriendinnetje wilde: "'Daar ben ik nu rijp voor," zei hij.' Een andere moeder en vader gaven met kerstmis aan hun kinderen voor de grap goudkleurige condooms cadeau. Zulke grappen laten zien dat ze er *normaal* mee omgaan. Ouders benadrukken dat je over seksualiteit gewoon moet spreken en er gewoon mee moet omgaan: het moet geen taboe zijn of onnodige moeilijkheden veroorzaken. 'Wij hebben er altijd open, normaal over gepraat (over voortplanting en voorbehoedmiddelen).' Seksuele voorlichting op school is goed omdat 'het heel gewoon wordt om erover te praten'. En: 'Ik vind het (...) goed dat je er klassikaal met elkaar over kan praten (...), dat het gewoon een algemeen gespreksonderwerp wordt, dat het geen taboe is.'

Het ontluiken van seksuele verlangens bij tieners wordt doorgaans besproken in verband met het hebben van een vriend of vriendin, of het verliefd zijn op iemand. Adolescenten zijn niet 'seksueel actief'; ze gaan 'met elkaar naar bed' of hebben 'seksuele contacten'. 'Ja, ik denk (...) als je lang een vriend of een vriendin hebt dat je dan zeker een seksuele (relatie) met elkaar hebt, dus een intieme relatie.' Deze op een relatie gebaseerde opvatting van seksualiteit van adolescenten is niet alleen descriptief maar ook prescriptief. De meeste ouders zeggen dat tieners seksualiteit in verband *moeten* zien met hun gevoelens voor en relaties met andere mensen. Seksuele voorlichting op school is goed 'zolang als het inderdaad over relaties gaat hè, en niet gewoon seks, seks puur.' Voor veel ouders bepaalt de aanwezigheid van een 'relatie' of ze het goedvinden dat een tiener met iemand naar bed gaat. Een aantal van hen geeft aan dat de diepgang en stabiliteit van de relatie, eerder dan de leeftijd of iets anders, seks aanvaardbaar maken. Een moeder zou een seksuele verhouding van een zestienjarige wel goedkeuren. 'Maar niet zo dat ze een avond een vriendje of een vriendinnetje hebben en dan gelijk al het bed in duiken.

(...) Het moet wel groeien een beetje, op hun manier.' Een andere moeder vindt dat jonge mensen niet met elkaar naar bed moeten gaan op grond van een vluchtige aantrekking. 'Maar (...) als je een jaar of zestien bent en er komt eens een maand of vier of vijf echt vaste verkering, en je doet geen gekke dingen, dan zou ik (het) best wel (goedvinden), ja. (...) Als ze maar een vaste vriendin hebben, of een vaste vriend.

Klaar zijn voor seks hangt niet alleen af van een relatie. Ouders leggen er de nadruk op dat iemand 'er aan toe' moet zijn. Dit is de uitkomst van een langzame geestelijke en lichamelijke ontwikkeling. 'Je bent pas klaar voor een seksuele relatie als je er geestelijk aan toe bent,' zegt een moeder. 'Dat gaat in stappen.' Wat dit 'er aan toe zijn' onderscheidt van de ideeën van Amerikaanse ouders is dat tieners ertoe in staat geacht worden. Hoewel de meeste Nederlandse ouders denken dat hun eigen zestienjarige zoon of dochter nog niet klaar is - slechts twee ouders vertellen dat hun zestienjarig kind een seksuele relatie heeft gehad - denken acht van hen dat iemand er met zestien jaar wel aan toe kan zijn. Zes anderen denken dat dit met zeventien of achttien jaar kan. Vergeleken met Amerikaanse ouders zijn Nederlandse ouders niet erg bang dat hun kind te vroeg met iemand naar bed zal gaan. De gedachte achter 'er aan toe zijn' is dat als je je klaar voelt om met iemand naar bed te gaan en als je het wilt, dat je er dan inderdaad klaar voor bent. Het verlangen naar seks en de persoonlijke ontwikkeling waardoor je seks op een goede manier kunt beleven, gaan in deze gedachtengang dus samen. Daarom vertrouwen ouders erop dat het 'er aan toe zijn' het beste onderkend zal worden door hun kind zelf. 'Ik denk dat je dat hem zelf moet vragen,' antwoordt een moeder op de vraag wanneer zij denkt dat haar zoon klaar is voor een seksuele relatie.' Dat moet hij zelf maar bepalen, of hij er klaar voor is.'

Terwijl Amerikaanse ouders de seksualiteit van tieners als inherent gevaarlijk beschrijven, verwachten Nederlandse ouders dat hun kinderen voorzorgsmaatregelen zullen nemen tegen zulke gevaren. Bijna alle Nederlandse ouders vermelden dat zij er op hebben aangedrongen dat hun kinderen voorbehoedmiddelen gebruiken, of dat ze dat zullen doen. 'Ze mogen zonder condoom van mij niet vrijen.' Een vader die er bezwaar tegen zou maken als zijn dochter op haar zestiende met iemand naar bed zou gaan, zegt desondanks: 'Want als zij een vriendje zou hebben en het duurt een beetje lang, dan zegt (haar moeder), "Zullen we even naar de dokter gaan, even de pil halen?"' Hij zou liever hebben dat ze het niet deed, maar 'je kan het maar beter voorwezen'. Een andere moeder wijst haar zoon steeds op de noodzaak van voorbehoedmiddelen: 'Het moet gewoon een automatisme worden.'

Niet alleen de frequentie van deze uitspraken is opvallend, maar ook dat ouders van hun kinderen *verwachten* dat ze voorbehoedmiddelen gebruiken. 'Ik heb toch wel het vertrouwen dat als ze het zou doen, dat ze dan voorbehoedmiddelen zou gebruiken. Zo bijdehand zie ik haar dan wel.' Op dezelfde manier vertrouwen ouders erop dat hun kind zijn gezond verstand zal gebruiken bij het drinken van alcohol. Op de vraag of hun kind met zestien jaar oud genoeg is om te drinken, antwoorden ouders gewoonlijk: 'Ja, met mate', daarmee implicerend dat een zestienjarige in staat is zichzelf te matigen. Een moeder vertelt dat haar zoon met alcohol kennis gemaakt had op een schoolreis naar Rome, waar hij 'goed dronken' was geworden. Het gevolg was dat hij 'uit zichzelf' besloten had om het te laten, omdat hij er beroerd van werd. Ook het mechanisme dat seksuele verlangens matigt en dat zwangerschap en geslachtsziekten voorkomt, wordt gezien als iets innerlijks, binnen de adolescent. 'Er aan toe zijn' betekent dus dat je de persoonlijke rijpheid hebt ontwikkeld om seksuele intimiteit te willen en om er op een verantwoordelijke manier mee om te gaan.

Seksualiteit en adolescentie

Keuzen

Of een tiener seksuele intimiteit opneemt in zijn leven is volgens Amerikaanse ouders een keus. Een moeder vindt dat 'kinderen geen beslissingen moeten hoeven te nemen over zulke dingen, (...) over of ze met iemand naar bed gaan'. Een ander hoopt dat haar zoon 'de juiste beslissingen zal nemen over wat hij met zijn seksualiteit doet'. Ouders beschrijven seks als iets waarover een tiener een rationeel, weloverwogen besluit moeten nemen, in plaats van als iets waarbij je op je gevoel kan afgaan. Het gevoel van een tiener wordt niet beschouwd als geldige aanwijzing of hij aan seks toe is. Ten eerste kan een tiener zich er klaar voor voelen zonder dat te zijn. 'Ik neem aan dat ze allebei seksuele verlangens hebben of die op hun zestiende zullen hebben,' zegt een moeder. 'En ik vind niet dat ze er oud genoeg voor zijn.' Ten tweede kan een tiener haar eigen gevoelens niet onderkennen, vooral niet als ze door leeftijdsgenoten wordt geprest. Een moeder vindt haar dochter 'te jong om daarover een echte - ik heb een hekel aan het woord "weloverwogen" - nou ja, een verantwoordelijke beslissing te nemen. Ik denk niet dat ze haar gevoelens goed genoeg kent om echt te weten...' Veel ouders maken zich zorgen of tieners zelfstandig de juiste beslissingen kunnen nemen over seks. Er is een tegenspraak:

seksualiteit wordt gezien als iets waarbij tieners keuzen moeten maken, maar de enige *juiste* keus voor een zestienjarige is onthouding.

Deze denkbeelden en de tegenspraak die ze bevatten, werpen licht op de Amerikaanse conceptie van adolescentie als levensfase. Aan de ene kant wordt de adolescentie opgevat als een instabiel ontwikkelingsstadium: het is een tijd van emotionele en lichamelijke opschudding, waarin iemand gemakkelijk zijn eigen gevoelens en de werkelijkheid miskent en zichzelf overschat. Kinderen denken op deze leeftijd dat ze 'onoverwinnelijk zijn'. Maar aan de andere kant wordt de adolescentie opgevat als een tijd waarin iemand doorslaggevende keuzen maakt. Ouders zeggen dingen als 'ik hoop dat hij de juiste beslissingen neemt' en 'ik hoop maar dat mijn kinderen de juiste keus kunnen maken'.

Deze keuzen zijn zo cruciaal - en dus 'goed' of 'verkeerd' - omdat je je morele karakter en je toekomst ermee vastlegt.

'Weet je, je hebt boven en onder, goed en verkeerd, erin en eruit. We kennen het ene alleen in relatie tot het andere. En er is goed en kwaad. Ik denk dat je keuzen moet maken. We kunnen niet allemaal heiligen zijn, niet allemaal volmaakte mensen. Maar ik denk dat je naar de goede kant van alles moet streven en naar de bovenkant, en naar de betere kant. Dat houdt je op de rechte weg.'

Tijdens de adolescentie komen zulke keuzen scherp naar voren. 'Het is bijna alsof ze wakker worden. Heb ik het goed of heb ik het fout? (...) En dan is het proberen er op de een of andere manier uit te komen en gewoon echt te beslissen en zekerder van jezelf te worden.' Maar adolescenten zijn, in de onrijpheid en ontvankelijkheid van hun ontwikkelingsfase, niet altijd in staat om goede beslissingen te nemen. Ouders maken zich zorgen dat hun kind in een bepaalde situatie de *verkeerde* beslissing zal nemen. Een moeder laat haar tienerzoon liever niet alleen thuis, 'want ik weet niet of ze altijd de juiste beslissing zullen nemen.' Een andere moeder placht zich zorgen te maken over sommige vrienden van haar dochter: 'Ik wist gewoon niet zeker of ze volwassen genoeg was, hoewel ze dat zelf wel vond, om de juiste beslissingen te nemen over wat goed en fout was, als (haar vrienden) dat niet deden.'

Onzekerheid over het vermogen van een kind om goede beslissingen te nemen - en te bewijzen een goed mens te zijn - verklaart misschien waarom Amerikaanse ouders zo opvallend vaak zeggen dat hun kind 'goed' is. De uitdrukking komt meestal spontaan op. 'En je maakt je zorgen als ze nu de auto meenemen (...). Je weet dat het *goede* kinderen zijn. (...) Je maakt je alleen zorgen over al die andere mensen op de weg.' 'In wezen vertrouw ik hem. En het is een *goede* jongen.' Een moeder zegt

nadat haar zoon de kamer heeft verlaten: 'Het is toch een *goede* jongen. Ik heb niet te klagen.'

Het instabiele van de adolescentenstatus waarover ouders zich zorgen maken, heeft ook een positieve kant: er kan een uitgebreide persoonlijke ontwikkeling plaatsvinden. Dezelfde elementen die de adolescentie een gevaarlijke leeftijd maken, maken haar een leeftijd met grote mogelijkheden. Als tieners te vormen zijn, kunnen ze hun talenten en nieuwsgierigheden ontdekken en kiezen. Amerikaanse ouders spreken vaak opgewonden en blij over alle nieuwe dingen die hun kind als adolescent onderneemt en ontdekt. Een moeder over haar zoon op *high school*: 'Hij weet nog niet welke richting hij op wil na de middelbare school omdat hij zo veel verschillende dingen leuk vindt. Ik bedoel - hij is gewoon prima.' Diversiteit lijkt een sleutelbegrip: in aanraking komen met veel verschillende dingen geeft het kind de gelegenheid om te kiezen en eigen persoonlijke interesses en doelen te ontwikkelen. 'Ik denk dat het heel, heel belangrijk is dat een kind verschillende activiteiten onderneemt. En hoe verschillender die zijn, des te beter het is.' Ouders zijn dan ook teleurgesteld als hun kind niet aan activiteiten deelneemt, omdat het dan misschien niet achter zijn eigen interesses en doelen komt. Een moeder moedigt haar zoon steeds aan om meer mee te doen met sport en andere clubs op school.

'Omdat er misschien iets tussen zit dat je nog niet kent maar hartstikke leuk vindt, waar je pas achter komt als je een beetje rondkijkt, bij verschillende dingen. (...) Ik denk soms dat hij dingen misloopt die hem juist in vuur en vlam zouden kunnen zetten.'

Een andere moeder vond dat ze haar dochters met 'zo ongeveer alles' moest laten kennismaken, 'omdat ze anders nergens uit zouden kunnen kiezen. Ze zouden er niet mee in aanraking zijn gekomen.'⁹

Veel ouders geloven dat je ook in hartsaangelegenheden met veel verschillende mensen in aanraking moet komen, zodat je keus hebt en je je identiteit kunt ontwikkelen. Een moeder vindt dat een zestienjarige 'vertrouwd moet raken met leden van het andere geslacht en er genoeg van moet kennen om te weten met wie ze een langdurige band wil aangaan.' Volgens een vader zou een serieuze relatie het leven van een tiener 'afsluiten, blokkeren' (*close up*):

'In de zin dat ze bijna te gebonden raken aan iemand op een te vroege leeftijd. Hun verhouding wordt te intensief, in plaats van dat ze een hele reeks mensen leren kennen. (...) En dan verbreed je zeg maar je blik. - "Goh, kijk deze persoon eens: hoe verschillend die is die van een ander!"'

Een serieuze verhouding met één vriend of vriendin brengt het verkennen van mensen en activiteiten, zo essentieel voor de adolescentie, in gevaar. De veronderstelling dat een tiener geen intensieve verhouding *kan* hebben, lijkt dus te berusten op de overtuiging dat ze er geen *hoort* te hebben. Een moeder vindt bijvoorbeeld dat zestienjarigen niet met elkaar naar bed horen te gaan omdat ze 'te jong zijn om een levenslange of langdurige band met iemand aan te gaan. En dat moeten ze ook niet, op deze leeftijd.' Amerikaanse ouders zien de adolescentie als een periode van horizontale persoonlijke groei door de kennismaking met allerlei interesses, activiteiten en mensen. Verticale groei door het nastreven van een serieuze romantische verhouding vinden ze voor deze leeftijd niet gepast.

Als cruciaal stadium voor de persoonlijke ontwikkeling, moet de adolescentie volgens Amerikaanse ouders gekenmerkt worden door activiteit. Ze slaan individuele activiteit hoog aan, vooral als die doelgericht is. Alle tien ouders aan wie ik vroeg wat hen gelukkig maakt en trots op hun kind, noemden een activiteit of prestatie. Deze worden niet alleen gewaardeerd als doelen in zichzelf, ze worden ook van levensbelang geacht voor de toekomst van het kind. Een aantal ouders zegt dat prestaties noodzakelijk zijn om in de toekomst gelukkig te kunnen worden. 'Hij hoeft niet wereldberoemd te worden, maar hij moet redelijk slagen. (...) Mijn kinderen hebben een levensstijl gekregen op grond van succes. En ik denk dat ze niet gelukkig met zichzelf zullen zijn als ze niet iets presteren op een bepaald niveau.' Persoonlijkheidskenmerken waarvan men denkt dat ze prestaties bevorderen, worden gewaardeerd en aangemoedigd. Een moeder is blij dat haar zoon 'ambitueus (is), goed georganiseerd, agressief en doelgericht'. Ouders plaatsen hun plezier in wat hun kind bereikt soms tegen de achtergrond van hoe andere mensen dit erkennen. Ze gebruiken dan presentatiemetaforen: 'Hij is lastig te evenaren (*a tough act to follow*),' of: 'Hij kan aan zijn eigen optreden zien (*tell by his own performance*) dat zijn zelfvertrouwen op z'n plaats is.'

Ouders keuren inactiviteit of 'doelloosheid' af. 'Ik wil haar gewoon niet de hele zomer hier hebben rondhangen,' zegt een vader. Een moeder zegt dat haar zoon niet mag gaan 'rondtoeren' in een auto. Een andere moeder heeft bepaalde beperkingen aan haar tienerkinderen opgelegd: 'We wilden niet dat ze maar wat rondliepen en rondhingen.' Zes ouders willen dat tieners een baan hebben als ze niet op een andere manier productief werk doen. 'We hebben geprobeerd hem uit te leggen dat als hij niks doet en niet sport, dat hij dan moet werken. Hij moet iets constructiefs met zijn tijd doen.' Hoewel ze het niet expliciet zeggen, laten veel ouders merken dat seksuele activiteit net als 'rondhangen' iets is dat meer productieve en voor de leeftijd passende activiteiten in de weg staat. Seks is niet alleen het

verkiezen van een ongeschikte activiteit boven meer geschikte activiteiten; seks is ook het verkiezen van een bepaalde levensweg boven een andere. Ouders verbinden seks van tieners immers met ongewenste zwangerschap en verlies aan opwaartse sociale mobiliteit. Een tiener die hoopt naar de universiteit te gaan moet ervoor kiezen geen seks te bedrijven, zegt een moeder.

'Als je uit een gezin komt waar je op je zestiende nog jong bent en de tijd hebt om nog heel wat te groeien, om veel te bereiken en veel opwindende dingen in je leven mee te maken en mee te krijgen, dan maak je zulke keuzen niet.'

Er aan toe zijn

Door het klaar zijn voor seks te beschrijven als een kwestie van 'er aan toe zijn', stellen Nederlandse ouders seksualiteit voor als iets dat als gevolg van een interne ontwikkeling deel gaat uitmaken van het leven van een tiener. Het kan worden beïnvloed door relaties met anderen en de sociale omgeving, maar de neiging ertoe is geworteld in een tiener zelf en is een onderdeel van haar rijping. Waar Amerikaanse ouders met het woord 'keus' dus een hoge mate van flexibiliteit en beslissingsruimte suggereren, denken Nederlandse ouders dat het zowel minder mogelijk als minder nodig is om de oorspronkelijke neigingen van een tiener te beïnvloeden. Seks wordt besproken als een normaal en prettig onderdeel van het leven, waarvan een tiener begrijpelijkerwijs zal willen dat het deel uitmaakt van een vaste verhouding. Een moeder heeft bijvoorbeeld aanvaard dat seks een onderdeel was van de relaties van haar kinderen, ook al was zijzelf opgevoed met strengere seksuele mores: 'Als je er nuchter bij nadenkt... Ja God, dat hoort erbij, ja.' Ouders geloven dat ze de innerlijke ontwikkeling die bepaalt of iemand klaar is voor seks niet erg kunnen beïnvloeden. Als een kind 'er aan toe' is, is dat niet iets waaraan je kunt sleutelen. De dochter van deze moeder was er op haar zestiende nog niet aan toe: 'Maar je hebt van die rijpe meisjes! Ik heb het geluk gehad dat ze nog niet zo ver waren. Ik heb geluk gehad zeg ik altijd maar.'

De gedachte van 'er aan toe zijn' strookt met andere ideeën van ouders over kinderen in deze leeftijd en met hun opvatting van de menselijke natuur. Wat betreft het drinken van alcohol erkennen Nederlandse ouders de invloed van externe factoren, zoals die van leeftijdsgenoten. Desalniettemin leggen zij de nadruk op de neiging van het kind zelf om mee te doen. Zo'n neiging, zeggen zij, laat zich niet echt beïnvloeden of beheersen, behalve dan doordat ouders verwachten dat kinderen zich zullen matigen. 'Ze moeten het toch ervaren. (...) Hoe ver willen ze gaan? Willen ze

meedoen?' Eénderde van de ouders is er eigenlijk op tegen dat een zestienjarige alcohol drinkt, maar denkt er weinig tegen te kunnen doen. 'Dan (met zestien) kan je het niet meer verbieden. (...) Ik kan het hier verbieden en als hij de deur uitgaat drinkt hij het daar toch.' Veel ouders zeggen dat eigen ingeving en ervaring iemand kunnen leren met alcohol om te gaan. Een moeder vindt het bijvoorbeeld goed als zestienjarigen drinken: 'Je leert dan het gebruiken.' De achttienjarige zoon van een andere moeder is nog nooit dronken geweest. Maar 'dat zijn ook ervaringen die je zelf op moet doen'.

Ook over andere interesses en eigenschappen van hun kinderen praten Nederlandse ouders als dingen die 'in ze' zitten. Hoewel ze soortgelijke problemen met adolescenten beschrijven als Amerikaanse ouders - bijvoorbeeld dat een kind humeuriger of kritischer wordt - leggen ze minder nadruk op de persoonlijke stormen van de adolescentie en op de flexibiliteit en de keuzemogelijkheden daarbinnen. Ze schrijven aan hun kinderen vaak een bepaald karakter toe, alsof dat onveranderlijk is. Ze schijnen ook te geloven dat bepaalde talenten en disposities vroeg vast komen te liggen, en ze formuleren tekortkomingen van hun kinderen in termen van hun karakter in plaats van als resultaat van keuzen. Moeilijkheden op school worden vaak toegeschreven aan een vaste eigenschap van een kind, een 'zwakke leerling' te zijn. En een vader verklaart het probleemgedrag van zijn dochter uit haar karakter: 'Het gebeurt gewoon bij d'r. Ik denk niet dat ze er zelf iets aan kan doen.'

De nadruk op aangeboren eigenschappen houdt verband met een opvallend aspect van de Nederlandse interviews, namelijk dat ouders zich ongemakkelijk voelen bij de begrippen 'prestatie' en 'trots'. Heel wat ouders spreken laatdunkend over andere ouders die prestatiegericht zijn wat betreft hun kinderen. Hoewel Nederlandse ouders de school duidelijk heel belangrijk vinden, spreken ze vaak met tegenzin over 'trots' als het gaat over de 'schoolprestaties' van hun kinderen. Ouders wier kinderen op het gymnasium zitten zeggen uitdrukkelijk dat het niet gepast is om trots te zijn op de prestaties van je kinderen. 'Ik houd er niet zo van om trots te zijn op prestaties.' Een andere moeder beantwoordt de vraag of haar dochter de laatste tijd iets gedaan heeft waar ze trots op is met: 'Nee, daar heb ik geen last van.' Ouders vinden het niet goed om trots te zijn op uitzonderlijke prestaties, omdat die vaak toegeschreven kunnen worden aan aangeboren capaciteiten waar iemand niet verantwoordelijk voor is en niet om geprezen mag worden. Een moeder zegt over de goede cijfers van haar zoon:

'Aan de ene kant kun je daar trots op zijn. Maar het is natuurlijk niet een echte verdienste van hem hè, het is natuurlijk iets wat hij in zich heeft. En ik geloof dat je het woord trots alleen kan gebruiken als het echt een verdienste van hem is. Daar heeft hij (dan) echt z'n best voor gedaan en dat heeft hij gehaald en daar ben je trots op.'

Dit onbehagen met 'trots' en 'prestatie' schijnt voor een deel voort te komen uit tegenzin om het gedrag van een kind ongebruikelijk, ongewoon of bijzonder te vinden, zowel voor het kind zelf als in vergelijking met andere kinderen. Een moeder illustreert dit goed als ook haar wordt gevraagd of haar zoon iets heeft gedaan waarop zij trots is.

'Ja, alles wat ze doen, daar ben ik trots op. Ik kan niet zeggen: daar ben ik nou echt trots op dat hij dat gedaan heeft. (...) Hij gaat 's ochtends naar school, hij doet de afwas, hij droogt af, en hij doet boodschappen. En we hebben het gezellig allemaal. (...) Nee het is niet: 'Daar ben ik trots op'. (...) Alles gewoon.'

Tegenzin om de aandacht te vestigen op bijzondere prestaties van een kind lijkt in tegenspraak met de inspanningen die Nederlandse ouders feitelijk van hun kinderen verwachten. Zij willen dat hun kinderen ijverig hun huiswerk maken en hun best doen. Een moeder zegt bijvoorbeeld: 'Kijk als iemand een behoorlijke gave heeft gekregen dan vindt ik het verdomd jammer als je daar niet voldoende aan doet, dat het optimale eruit komt.' Een bepaald niveau van individuele prestatie wordt dus duidelijk gewaardeerd. De waardering wordt echter meestal geformuleerd in termen van de inspanning die iemand in een taak investeert. Door meer nadruk te leggen op inspanning dan op resultaat, slagen Nederlandse ouders erin om de gedachte van ongelijke individuele begaafdheid te verzoenen met die van gelijkwaardigheid van individuen. Je zou hier nogmaals kunnen spreken van een *normalisering*, die ouders toestaat om hun kinderen aan te zetten tot prestatie en tegelijkertijd prestatie af te zwakken als iets dat iemand zou onderscheiden, boven anderen zou stellen. De rol van disposities bij het normaliseren, dat wil zeggen relativeren, van de competitieve aspecten van prestaties, suggereert dat de nadruk van ouders op de natuurlijkheid en het vastliggende karakter van 'er aan toe zijn' een dergelijke functie vervult bij het normaliseren van de seksualiteit van tieners.

Maatstaven

Amerikaanse ouders laten een vriend of vriendin van hun kind thuis niet bij elkaar slapen omdat ze het niet goedkeuren dat ze met elkaar naar bed gaan. Het niet toestaan heeft een specifieke functie: aan het kind een voorbeeld stellen van juist of moreel gedrag. Wel goedvinden zou betekenen dat je gedrag sanctioneert dat je eigenlijk afkeurt. Niet goedvinden is dus niet alleen het beïnvloeden van het seksuele gedrag van je kind, maar ook het mededelen van opvattingen van ouders. 'Ik wil ook dat ze weet dat ik het niet goedkeur. Dus waarom zou ik haar toestemming geven om hier met hem naar bed te gaan als ik het niet goedkeur?' Een andere ouder: 'Ze zullen het wel gaan doen - maar wat mij betreft doen ze het niet (...). Zo denk ik erover. Ze zou wel weten wat ik ervan zou vinden. Of ze het doet of niet, is iets heel anders.'

Ouders drukken hun mening over seks van tieners uit door regels voor seksueel gedrag in huis. Deze regels zijn voor ouders en kinderen vaak zo vanzelfsprekend dat er niet over hoeft te worden gesproken. Een moeder zegt dat haar zoon 'er niet over zou denken' om te vragen of zijn vriendin mocht blijven slapen, want 'hij zou zich niet kunnen voorstellen dat ik het goed zou vinden'. Ouders vinden het belangrijk om deze regels te handhaven, ongeacht wat een kind buitenshuis doet, omdat het goed voor het kind en het gezin is dat ouders hun maatstaven duidelijk blijven maken. Een aantal ouders laat doorschemeren dat de schijn van gedragsregels binnenshuis moet worden opgehouden, zelfs als de regels in de praktijk niet worden nageleefd. 'Het moet lijken alsof bepaalde regels worden gehandhaafd. Maar aan de andere kant, zij slaapt hier en hij slaapt daar, en 's morgens ook - maar wat daartussenin gebeurt?' Een andere moeder suggereert dat wat zij openlijk goedkeurt en wat er feitelijk in huis gebeurt, kan verschillen. Haar dochters hebben, voor zover zij weet, niet in huis met een vriendje geslapen. Ze studeren inmiddels. 'Hun vriendjes hebben hier wel geslapen. Hopelijk niet bij elkaar, maar weet je, door verschillende omstandigheden zijn ze hier blijven slapen. (...) Maar niet per se in dezelfde kamer, voor zover ik weet of dat ik me bewust ben.'

Het handhaven van deze maatstaf door middel van regels geschiedt niet alleen ten bate van het kind maar ook voor het aanzien van het gezin. Wat anderen zien is heel belangrijk. Pas wanneer onmiskenbaar duidelijk wordt dat kinderen seksueel verkeer hebben - niet alleen aan de ouders maar ook aan de buitenwereld - zou het volgens een aantal ouders gepast zijn om hen thuis bij elkaar te laten slapen. Als twee mensen bijvoorbeeld samenwonen wordt hun seksuele verhouding een vaststaand en publiek erkend

feit. 'Als ik erachter zou komen dat ze samenleefden, wat zou het dan voor verschil maken, of ze thuis komen en bij elkaar blijven? Dus ik denk dat het dan zou kunnen.' Een andere moeder:

'Als hij zou gaan studeren en bij iemand in zou trekken, en ik zou weten dat ze samenwoonden, en ze kwamen thuis - dan lijkt het me dwaas om te verlangen dat ze in aparte kamers zouden slapen. Nietwaar? Omdat ze samenwonen. Haar ouders weten het dan waarschijnlijk ook.'

De helft van de ouders zou een seksuele verhouding van een kind pas toestaan als de verhouding openlijk erkend is - door samenwonen of door een huwelijk. Dit moment van ouderlijke goedkeuring komt, zo erkennen veel ouders, heel wat later dan het moment waarop hun kind werkelijk een seksuele verhouding aangaat.

Verdraagzaamheid

Nederlandse ouders geven allerlei redenen waarom ze het goed vinden dat vriendjes en vriendinnetjes blijven slapen. Sommigen zeggen eenvoudigweg dat ze de beslissingen van hun kind over seksualiteit respecteren. Deze ouders maken er geen bezwaar tegen dat hun kind thuis met iemand naar bed gaat als het eraan toe is.

'Als (hij) iets met een meisje wil, dan moet hij zelf bepalen in welke omgeving hij dat wil. En als hij dan kiest voor de omgeving thuis, dan is dat prima. Hij heeft zijn eigen kamer.'

Andere ouders beklemtonen dat als een kind aan seks toe is, hij het toch wel zal doen. Het heeft daarom geen zin om het thuis te verbieden.

'Moeten ze het dan op straat doen? Nee hoor, dan gaan ze maar naar beneden naar zijn kamer. Toch? Daar zijn wij het gewoon over eens namelijk. Nee, ik vind dat als de tijd daar rijp voor is, hoeven ze het voor mij niet op de hoek van de straat te doen, dan doen ze het maar gewoon beneden.'

Op ideologische of pragmatische gronden hebben deze ouders geen moeite om de seksuele verhouding van een kind te accepteren en in het gezin te integreren.

Toch laten veel ouders doorschemeren, en sommigen zeggen het ook, dat ze er niet vóór zijn dat hun kind met zestien jaar een seksuele verhouding krijgt. Een moeder heeft de seksuele verhouding van haar dochter aanvaard, maar 'wel even met moeite hoor.' Een andere moeder vertelt dat ze ertegenop had gezien dat de vriendin van haar zoon zou blijven slapen:

'Waar je bij jezelf eigenlijk een drama van maakt, dat je denkt van hoe zou ik dat allemaal doen?' Waarom vinden deze ouders iets goed waar ze niet vóór zijn en waar ze zich ongemakkelijk bij voelen? Sommige ouders willen hun eigen mening niet aan hun kind opleggen als het over seks gaat. 'Ja, je hebt je eigen normen, en kan je die opleggen aan anderen? Ik denk het niet.' Andere ouders zien het als een logische reactie op een serieuze relatie: 'Ik denk dat je het toestaat als je ziet dat ze van elkaar houden.' Onvrede met de manier waarop seks in hun eigen opvoeding is behandeld, heeft enkele ouders ertoe gebracht om mee te gaan met de veranderingen in seksuele moraal. 'Wij waren zo preuts vroeger, oh mens houd op. Je dorst toch niks. Moet ik zien hoe de kinderen nou met elkaar omgaan. Gelukkig een beetje vrijer!'

In al deze antwoorden klinkt de overtuiging door dat het verstandig en goed kan zijn als ouders de ontluikende seksualiteit van kinderen accepteren en zich eraan aanpassen. Een moeder zou liever hebben dat de vriend van haar dochter niet bleef slapen. '(Maar) daar groei je wel naar (toe) dan hè, als familie, als gezin bedoel ik.' Ouders lijken te willen voorkomen dat de seksualiteit van tieners een wig drijft in het gezin of conflicten veroorzaakt. Soms klinkt een vleugje trots mee als ouders vertellen met hoe weinig wrijving hun aanpassing gepaard gaat. De moeder die een drama voorzag, zegt dat het in werkelijkheid 'vanzelf rolde eigenlijk'. Een andere moeder: 'Daar heb ik geen probleem mee (met het blijven slapen). Nee nooit geen probleem mee gehad.' En een vader zou het niet leuk vinden als zijn zoon een vriend zou hebben in plaats van een vriendin. 'Maar ik zou er geen punt van maken.'

De tolerantie van ouders verschilt. Maar de bereidheid om zich aan te passen aan de seksuele relaties van hun kinderen en er geen probleem van te maken - zelfs als ze daarvoor een compromis moeten sluiten met hun eigen gevoelens - heeft telkens tot doel, de harmonie en hechtheid van het gezin te bewaren. De oudste moeder in de onderzoeksgroep vertelt hoe het haar te moede was toen haar kinderen voor het eerst hun vrienden en vriendinnen mee naar boven, naar hun slaapkamer namen.

'Ik dacht: 'Moet ik dat nou ook allemaal goed gaan vinden?' Maar daar groei je in, dat gaat heel geleidelijk, dat is niet zo eng zeg maar. (...) Wij gingen als maagd het huwelijk in. Ja, dat is er tegenwoordig dan niet zo erg meer bij. Maar ik had het toch in me, van: ik durf het gewoon aan te kijken. Ja, maar ik heb wel m'n gezin bij elkaar gehouden.'

In de hand houden

De wens van Amerikaanse ouders om een morele maatstaf voor te houden, vooronderstelt dat een zekere mate van gezag en controle van ouders tijdens de adolescentie gewenst is. Zowel Nederlandse als Amerikaanse ouders beschrijven de adolescentie als periode van toenemende zelfstandigheid. Maar Amerikaanse ouders leggen meer nadruk op het stellen van grenzen en het geven van richtlijnen. Ze zeggen vaak dat het nodig is om het gedrag van een zestienjarige in te perken, daarmee implicerend dat iemand op deze leeftijd nog onvoldoende zelfbeheersing heeft. De betekenis van 'regels' is overigens niet eenduidig. Het woord kan slaan op de gezagsverhouding tussen een meer en een minder machtige partij, maar ook op regelmaat of structuur. Het is daardoor niet eenvoudig om het feit te interpreteren dat dertien Amerikaanse ouders regels voor zestienjarigen belangrijk of noodzakelijk vinden. Het soort regels dat ze voorstaan laat echter zien dat de meeste ouders het legitiem vinden om een zekere mate van gezag en controle uit te oefenen over iemand van zestien. Tien ouders stellen regels aan hoe laat hun kind thuis moet zijn - vier ouders noemen dit een 'avondklok'. Veel ouders handhaven zulke regels ook als hun kinderen ouder zijn. Maar vooral de woordkeus van ouders drukt uit dat zij hun gezagsuitoefening legitiem en nuttig vinden. Een moeder vindt dat zij het recht heeft 'om net zoveel discipline of controle uit te oefenen (...), en de plicht om dat te doen, als nodig is'. Een andere moeder noemt zichzelf progressief (*liberal*). 'En toch oefen ik wel degelijk af en toe gezag uit. Dat maakt (mijn zoon) razend.'

Het woord 'controle' komt in de gesprekken met Amerikaanse ouders steeds terug. De adolescentie wordt vaak gekarakteriseerd als de tijd waarin ouders de greep op het leven van hun kinderen verliezen. 'Zo'n beetje tussen zestien en achttien verlies je echt een groot deel van de controle over hun dagelijks leven.' En: 'Voordat kinderen hun rijbewijs halen zijn ze op mam en pap aangewezen om ze overal naartoe te rijden. (...) Dan heb jij de controle. (...) Daarna komen ze en gaan ze.' Gelegenheden waar tieners elkaar treffen zonder dat er ouders bij zijn symboliseren het verlies aan controle.

'Als kinderen van die leeftijd elkaar ontmoeten, hoe verantwoordelijk een handjevol van hen ook is, als de verhalen rondgaan en ze weer anderen ontmoeten (...), dan is het vrijwel onmogelijk om zo'n situatie in de hand te houden.'

Vijf ouders zouden een feestje waar geen ouders aanwezig zijn verbieden. Ze zijn bang dat tieners bij zo'n gelegenheid kunnen doen wat ze willen - de situatie zou 'uit de hand' kunnen lopen, 'onbeheersbaar' worden. 'Uit

de hand lopen' (*getting out of control*) kan betekenen: alcoholgebruik, seks, druggebruik, materiële of lichamelijke schade.

Ouders willen hun kinderen onder meer 'in de hand houden' vanwege de talrijke gevaren in de maatschappij waarin ze binnenstappen. De Amerikaanse maatschappij is voor tieners echt gevaarlijker dan de Nederlandse: de auto is het voornaamste vervoermiddel, jongeren mogen er op hun zestiende rijden en heel wat tieners drinken alcohol ondanks het feit dat dit tot hun eenentwintigste wettelijk is verboden. Onder jongeren vallen veel doden door rijden onder invloed. Ook ligt het geweldsniveau in Amerikaanse steden veel hoger dan in Nederlandse steden. Veel ouders maken zich over dit alles zorgen. Een vader legt zijn dochter beperkingen op omdat hun stad 'een beetje doldraait, met moorden en schietpartijen uit auto's en zo'. Maar de vrees van ouders om de greep te verliezen geldt niet alleen gevaren in de buitenwereld; ze komt ook voort uit een spanning in de ideeën van ouders over de adolescentie als levensfase. Enerzijds zien ouders hun kinderen meer en meer onafhankelijk van zich worden, een ontwikkeling die ze emotioneel moeilijk vinden maar toch grotendeels positief waarderen. Anderzijds beschrijven ze een adolescent als een nog-niet-geheel zedelijk en verstandig wezen, dat de morele normen die zijzelf hebben proberen te stellen nog niet voldoende heeft geïnternaliseerd. Zonder inperking van buitenaf zouden tieners aan de 'verkeerde' invloed van leeftijdsgenoten onderhevig kunnen zijn, de 'verkeerde' beslissingen kunnen nemen, zichzelf niet meer kunnen beheersen en zich aan ongewenste gedragingen kunnen overgeven. Het gezag en de controle van ouders moeten tieners dus evenzeer tegen zichzelf beschermen als tegen gevaren van buiten.

Maar ouderlijk gezag en toezicht bestaan niet alleen ter bescherming van tieners. Voor een aantal ouders vertegenwoordigen ouderlijk gezag en de eerbied die kinderen daarvoor moeten krijgen ook waarden in zichzelf. Sommige ouders zeggen dat het gehoorzamen aan regels voor kinderen een goede voorbereiding is op de maatschappij waarin zij gaan leven. 'Ze moeten weten dat we allemaal regels hebben in de maatschappij. Je volgt de regels of je aanvaardt de consequenties. En dat moeten ze thuis ook.' Het is nuttig dat er regels zijn, omdat kinderen moeten leren 'dat het leven niet eerlijk is, en zeker ook niet zal worden'. Enkele ouders zeggen dat kinderen respect moeten hebben voor hun ouders en dat regels hun dat respect kunnen bijbrengen. Tieners hebben discipline nodig, want dat geeft ze 'een gevoel van verantwoordelijkheid - dat ze wederzijds respect verschuldigd zijn aan hun ouders. Of ze het leuk vinden of niet, ze moeten respect hebben voor andere mensen.' En: 'Als je je aan een regel houdt, eerbiedig je de wens van je ouders.'

Onderhandelen

Als Nederlandse ouders de seksuele relaties van hun kinderen accepteren door hun toe te staan thuis met hun partners te slapen, doen ze dat op grond van bepaalde veronderstellingen. Ten eerste moet je de seksualiteit van een kind op een betrekkelijk egalitaire manier behandelen: rekening houden met zijn eigen behoeften op ongeveer dezelfde manier als met je eigen behoeften. Ten tweede is het niet nodig en niet raadzaam, je kinderen te verbieden met iemand naar bed te gaan. Er vindt een onderhandelingsproces plaats waarbij beide partijen geacht worden iets toe te geven. Kinderen moeten binnen de culturele grenzen van seksueel contact blijven: het moet plaatsvinden binnen een vaste relatie. Ouders moeten erkennen dat het kind 'er aan toe' is en dit accepteren, in plaats van er bezwaar tegen te maken op grond van hun eigen emotionele reactie. Deze onderhandeling over de seksualiteit van adolescenten is ingebed in ruimere gezinsverhoudingen.

Nederlandse ouders zijn minder openlijk over de noodzaak om het gedrag van tieners in te perken dan Amerikaanse. Enerzijds lijken zij minder ongerust over situaties waarbij ouders afwezig zijn. Zo laten heel wat Nederlandse ouders hun kind alleen met vrienden op vakantie gaan, ergens tussen de zestien en achttien jaar. Anderzijds is de gedachte van regels als uitdrukking van het ouderlijk gezag niet populair, vooral niet onder academici. De meeste ouders zeggen dat ze niet houden van vaste regels over wat kinderen 'moeten' of 'niet mogen' doen. Ongeveer de helft van de geïnterviewde ouders legt uit welke regels zij stellen aan hun zestienjarige kinderen over zaken als televisie kijken, geld uitgeven en laat thuiskomen. Maar zelfs als ouders hun eigen gezag onderkennen, hebben ze de neiging om dit te relativiseren, zich ervoor te verontschuldigen of er grapjes over te maken. Op een bepaald moment zegt een vader: 'Kijk, ik ben nog steeds de baas.' Maar even later zegt hij: 'Ze is zo vrij als een vogeltje. Dat mag je achter mijn rug aan haar vragen, echt waar. We zijn niet streng voor haar, proberen altijd alles zo rustig mogelijk uit te leggen, te vertellen.' Een andere vader placht regels te stellen over hoe laat zijn dochters 's avonds thuis moesten zijn. Voor een deel was dat 'nog het autoritaire wat je meent te kunnen hebben om over dat kind te beslissen'. Zijn gebruik van het woord 'autoritair', dat een negatieve bijklank heeft, geeft aan dat hij zijn behoefte om toezicht te houden zelf niet helemaal legitiem vindt.

Waar Amerikaanse ouders vaak een begrip van verticaal respect (de eerbied van kinderen voor ouders) gebruiken als rechtvaardiging van regels, gebruiken Nederlandse ouders meestal een begrip van horizontaal respect of 'rekening houden met elkaar' om uit te leggen waarom gedrag

binnen het gezin gereguleerd moet worden. Ouders zeggen expliciet dat een kind algemene richtlijnen voor sociaal gedrag binnen het gezin moet volgen: inschikkelijk en attent zijn tegenover andere gezinsleden en hun behoeften. Ze worden zoals gezegd vaak geformuleerd in termen van 'rekening houden met elkaar'.

'Ik denk dat als je met z'n allen in een huis woont, dat het altijd belangrijk is dat er regels zijn, regels over en weer. (...) Over dat wanneer je niet komt eten dat je belt, dat je als je 's avonds thuisgekomen bent - bij ons is er de regel dat het gemeld wordt wanneer je thuiskomt. Dat er ook regels zijn dat als je een bepaalde tijd afsprekt, overeenkomt, dat er dan ook aan gehouden wordt, en anders gebeld wordt. Dat je rekening houdt met elkaar.'

Andere ouders benadrukken dat het belangrijk is om gevoel te hebben voor sociale situaties. Er moeten regels zijn op het gebied van 'gewoon sociaal met elkaar omgaan, aardig zijn voor elkaar'. En een moeder die overigens weinig regels stelt zegt toch: 'Een regel vind ik dat je respectvol met elkaar omgaat.'

De betekenis van 'rekening houden met elkaar' gaat verder dan attent zijn. Het doet een beroep op iemands vermogen om zichzelf te zien als deel van een groter geheel. 'Dat het niet ieder voor zich (is) en God voor ons allen. Maar (...) als je met het gezin bent, doe je dat anders.' Ouders geven aan dat de saamhorigheid van een gezin afhangt van regelmaat, coördinatie en gezamenlijke activiteiten. Sommige ouders stellen daãrom expliciete regels. 'Er moet een zekere regelmatigheid zijn.' En: '(Regels) vind ik tot op een bepaalde hoogte wel belangrijk. Dat ze weten waar ze aan toe zijn, en regelmaat in een gezin.' Regelmaat en coördinatie schep- pen momenten waarop je de dagelijkse belevenissen met elkaar deelt, en dit bevordert een gevoel van plezierige saamhorigheid dat bekend staat als 'gezelligheid'. En nergens wordt de behoefte aan regelmaat, regels en 'gezelligheid' sterker gevoeld dan op het gebied van eten en drinken. Vasthouden aan het gemeenschappelijke avondeten is de meest voorkomende - en soms de enige - expliciete regel van ouders. 'We proberen samen te eten, dat vinden we belangrijk.' En: 'Ik vind het heel belangrijk om de maaltijden samen te gebruiken, gewoon gezellig.'

Het principe van 'rekening houden met elkaar' is geen expliciete controle, maar wel een regulering van gedrag. Ten eerste gaat het gewoonlijk gepaard met veel verbale interactie tussen gezinsleden. De ouders die het minst geneigd zijn hun eigen wil op te leggen of hun gezag te laten gelden, staan er niet toevallig op dat meningsverschillen altijd worden uitgesproken. Een vader controleert niet naar welke films zijn kinderen

kijken. '(Maar) ik denk dat we het recht hebben om daar met ze over te praten en dat vinden ze ook niet gek.' Dit praten is kennelijk een manier waarop ouders hun verlangen naar zeggenschap over het leven van hun kind verzoenen met het idee dat ze dit leven niet mogen overheersen. Ten tweede betekent 'rekening houden met elkaar' dat de tiener een zekere mate van zelfbeheersing moet uitoefenen als hij zich aanpast aan de behoeften van anderen of van het gezin als geheel. Dat ouders zelfregulering in hun kind proberen te ontwikkelen blijkt uit het veelvuldige gebruik van het woord 'afpraak'.¹⁰ Veel ouders die het woord 'regel' vermijden gebruiken in plaats daarvan 'afpraak'. 'Er is maar een regel: je bent eerlijk en je houdt je aan je afspraak.' Heel wat ouders hebben 'afspraken' met hun kinderen over hoe laat die moeten - zullen - thuiskomen. Door beperkingen aan het doen en laten van kinderen te zien als afspraken, roepen ouders de medewerking van kinderen zelf in. Ze eisen geen gehoorzaamheid maar doen door middel van afspraken een beroep op het verantwoordelijkheidsgevoel van het kind zelf.

Door te 'onderhandelen' legt het kind aan zichzelf beperkingen op. Zes ouders zeggen dat ze tegengestelde ideeën of belangen zo oplossen.

'We overleggen ook. (...) Het wordt besproken: 'Hoe laat wil je thuis komen?' Wat dan besproken wordt is dan wat voor hen ook acceptabel is en dan middelen we altijd. (...) Hij heeft wel het gevoel dat hij een hele hoop kan beïnvloeden, als hij onderhandelt. Er is altijd een winst, een winstsituatie voor die kinderen.'

Ook sommige ouders die het woord 'onderhandeling' niet gebruiken geven aan dat ze een vorm van onderhandelen gebruiken om conflicten op te lossen. Een moeder heeft bijvoorbeeld toen haar kinderen niet langer mee wilden naar de kerk, hen daartoe nooit gedwongen. 'We hebben nooit echt gezegd van je moet mee. (...) En dan zet je ze voor de keuze en dan vinden ze het toch gek om thuis te blijven.'

Opvallend is, hoezeer deze ouders consensus belangrijk en mogelijk vinden. Doel van de onderhandeling is dat het kind met het besluit instemt. Amerikaanse ouders lijken zich er gemakkelijker dan Nederlandse bij neer te leggen dat adolescentie conflicten in het gezin met zich meebrengt. Amerikaanse ouders zien het ook als hun recht en hun verantwoordelijkheid om in bepaalde gevallen voorbij te gaan aan de wensen van het kind. Dat het goed kan zijn voor de morele en psychologische ontwikkeling van een tiener om met een absolute norm in te gaan tegen diens verlangens, is onder Nederlandse ouders geen gangbaar thema. Vooral de academici in de onderzoeksgroep koesteren het ideaal, dat partijen een meningsverschil beslechten door overleg en onderhandeling. Als dit niet lukt en een ouder

de wet moet handhaven, moet dat liefst gebeuren in een sfeer van goede wil. Het mag niet beschouwd worden - tenminste niet openlijk - als het opleggen van een mening door een machtige partij aan een minder machtige.

Ruimte

Een derde begrip dat de culturele verschillen verder kan verhelderen is 'ruimte'. Wat in de ogen van een Nederlandse ouder misschien hypocriet of tegenstrijdig is, kan in de ogen van een Amerikaanse vader of moeder een zaak zijn van 'ruimte geven'. Het niet openlijk erkennen van de seksualiteit van een tiener geeft kinderen ruimte om nieuwe gevoelens te verkennen zonder ouderlijke inmenging, en het geeft ouders ruimte om hun eigen angst ervoor te verwerken. Amerikaanse ouders lijken geestelijke afstand tussen ouders en kinderen meer nodig en aanvaardbaar te vinden dan Nederlandse. Ze geven gemakkelijker en vaker toe iets niet te weten over het leven van hun kind. Hoewel veel Amerikaanse ouders een open verhouding tussen ouder en kind ideaal vinden, hebben maar enkelen van hen open met hun tienerkinderen over seks gesproken. Tieners 'hebben ruimte nodig', en ouders moeten deze ruimte geven. Daarbij beschrijft een belangrijk deel van de ouders een gezinsleven waarin ouders en kinderen weinig gelegenheid hebben om elkaar te spreken.¹¹ 'De enige manier waarop ik met hem zo'n gesprek kon voeren (over seks, AS), was hem in de auto te krijgen, waar hij niet weg kon, snap je? En nu heeft hij zijn eigen auto, dus ik krijg zelden de gelegenheid om er met hem over te praten.' Deze zelfde moeder vertelt:

'En ik weet dat hij nu vriendinnen heeft. Ik weet niet of hij een vaste verhouding heeft. Maar hij schijnt er niet van wakker te liggen, van een verhouding. Maar weet je, misschien is dat een deel van zijn leven waar ik gewoon niks vanaf weet.'

Zo'n geestelijke scheiding is acceptabel, zo lijkt het, omdat men het er stilzwijgend over eens is dat de seksualiteit van tieners ongemak veroorzaakt. In Amerika is het publiek geheim dat ouders moeite hebben met het erkennen van de seksualiteit van hun kinderen. Een aantal ouders zegt impliciet dan wel expliciet dat ze liever niet weten wat er precies gebeurt, of dat ze als ze het wel weten liever doen alsof dat niet zo is, *of* dat als anderen weten dat zij het weten ze liever hebben dat de seks niet in huis plaatsvindt. 'Ik denk dat je het ontkent. Dat je kinderen kinderen blijven of zo. Je wilt een beetje dat ze onschuldig blijven - wat seks en zo betreft.' Een andere moeder weet wel dat haar achttienjarige zoon naar bed gaat met zijn vriendin, maar ze vindt niet goed dat ze dit thuis doet. 'Eerlijk

gezegd kan ik er geen geldige, logische reden voor geven. Het is alleen dat ik het om heel irrationele redenen zo vervelend zou vinden, denk ik.' En weer een andere moeder over haar dochter:

'Een progressief deel van mezelf zegt: als ik het OK zou vinden, dan zou ik tenminste weten waar ze waren en wat ze deden. Maar ik wil niet weten wat ze doet. (...) Ik bedoel: ik wil het wel weten, zodat we voorbehoedmiddelen en zo kunnen halen. Maar haar seksualiteit en wat ze doet is haar zaak. En dat hoef ik niet te weten.'¹²

Sommige ouders vinden seksualiteit van tieners ook bedreigend voor het gezin. 'Ik wil alleen zeggen dat het voor ons niet aanvaardbaar is. Ik bedoel, het kan me niets schelen of hij zelf vindt dat hij er klaar voor is of niet. Dat is zoiets als er regels worden overtreden: Dat wordt niet aanvaard in dit gezin.' Toestaan dat kinderen met hun vriend of vriendin naar bed gaan verstoort en ontwricht het gezin. Zelfs niet-godsdiensstige ouders schijnen het gevoel te hebben dat seks tussen tieners, indien toegestaan in hun huis, op de een of andere manier de integriteit van het gezin aantast.

'Ik weet het niet. Weet je, mijn vrienden en ik praten er natuurlijk over. Ik denk dat zelfs een van mijn progressiefste vriendinnen (...) als haar zoon thuis zou komen met zijn vriendin - ik denk dat ze hen in aparte kamers zou laten slapen. Omdat hij nog onder hun dak woont. En weet je, wat zij buitenshuis doen... Maar als je het goedkeurt, ik weet niet, het verandert misschien een klein beetje de waarde van het gezin.'

Misschien wortelt het idee dat het 'de waarde van het gezin verandert' in een notie dat in een 'echt' gezin alleen man en vrouw met elkaar naar bed gaan. Openlijk toegestane seksuele activiteit van tieners betekent dat de rollen van gezinsleden door elkaar lopen, wat in de ogen van ouders tot chaos in het gezin zou kunnen leiden. Seksualiteit van tieners wordt geassocieerd met het uiteenvallen van het gezin. Volgens een moeder zijn kinderen die thuis met iemand naar bed mogen gaan, kinderen over wie ouders 'geen controle' hebben. Een andere moeder denkt dat meisjes uit gebroken gezinnen vaker promiscu worden. En meer in het algemeen wordt seks van tieners geassocieerd met jeugdige zwangerschap en met zwarte en arme éénoudergezinnen.

Openheid

De doelstelling van openheid noodzaakt Nederlandse ouders om seks van tieners in het gezin te integreren. Openheid is een gevolg van eerlijkheid

en die is volgens ouders belangrijk: kinderen moeten niets verbergen voor hun ouders. Ouders keuren het af dat tieners dingen stiekem doen en enkelen zeggen zelfs dat er 'geen geheimen' horen te bestaan tussen gezinsleden. Voor sommige ouders verwijst openheid naar communicatie; het betekent dat alle aspecten van het leven 'bespreekbaar' moeten zijn. Seks is zo'n aspect. De meeste ouders hebben met hun kinderen over seksualiteit en verhoudingen gesproken. Een aantal vindt het fijn als een kind dit deel van zijn leven met zijn ouders deelt door erover te praten. Een moeder voelde zich 'heel vereerd' toen haar achttienjarige dochter zei dat ze aan de pil wilde en haar vroeg om mee te gaan naar de dokter. '(Dat) vond ik ook een heel mooi moment, (...) heel waardevol.' Erkennen dat een kind een seksuele verhouding heeft is noodzakelijk om de openheid te bewaren, en toestaan dat het thuis gebeurt is een manier om te zorgen dat het niet heimelijk wordt.

'Ik vind het ook buitengewoon hypocriet om ze die twee slaapkamers te geven terwijl je weet dat als ze ergens anders zijn, dat ze dan toch samen naar bed gaan. Dan denk ik van: "Nou ja, kom op. Dat vind ik flauwekul." Als het nou eenmaal zo ligt dat ze dat willen, ook al ben je daar zelf geen voorstander van, maar je weet dat ze dat doen, dan moet dat ook maar in je eigen huis. Niet zo van: "Als het niet onder mijn dak gebeurt OK, maar onder mijn dak nee."

Het beleid van er-niets-van-willen-weten dat voor Amerikaanse kinderen en hun ouders geestelijke ruimte schept, is voor de meeste Nederlandse ouders zo ongewenst dat zij liever de behoefte aan ruimte afzwakken. Wel hebben enkele ouders of hun kinderen zich ongemakkelijk gevoeld bij de lichamelijke veranderingen van de adolescentie of bij het openlijk spreken over seks. 'En toch heb ik nooit geen geheimen, hebben we nooit geen geheimen voor elkaar gehad. (...) En ik hoop dat we die nooit (zullen) hebben.' Als ouders aan zulke gevoelens van gêne refereren, schrijven ze die niet toe aan een 'natuurlijke' behoefte aan ruimte. De gêne wordt uitgelegd als tijdelijke fase of persoonlijke remming. Een aantal ouders vindt mensen die moeite hebben met het praten over seks 'preuts'. Een moeder wier tienerdochter zich bewust werd van haar lichaam en niet wilde dat andere mensen in de badkamer kwamen, noemt dat 'erg kinderachtig'. Maar dit ging voorbij toen haar dochter inzag dat haar lichamelijke veranderingen 'ook heel gewoon' waren. Als er spanning ontstaat tussen de open relatie van ouder en kind en een behoefte aan ruimte, wordt daar een grapje over gemaakt.

'Ik zei vroeger altijd tegen mijn kinderen: "Nou als je nou een zaadlozing krijgt in bed vind ik wel dat je het me moet zeggen, want dan moet ik die vieze troep

opruimen." (Zij zeiden:) "Nee hoor, dat regelen we zelf, hup niks mee te maken."
Ik heb ook nog nooit iets hoeven opruimen ook, dus hoe ze dat regelen weet ik ook niet.'

De doelstelling van openheid en eerlijkheid tussen gezinsleden maakt dat Nederlandse ouders afzwakken wat Amerikaanse ouders juist dramatiseren: de gevaarlijke kant van het seksuele verlangen. In plaats van het bedreigende van seks accentueren Nederlandse ouders het komische ervan. De ouders die hun kinderen met Kerstmis goudkleurige condooms gaven, verwachtten zeker niet dat zij die meteen zouden gaan gebruiken. Het was een manier om een potentieel moeilijk punt in de ontwikkeling van het gezin te erkennen en te normaliseren.

Adolescentie, seks en samenleving

De manieren waarop ouders hun kinderen verzorgen en opvoeden kunnen volgens de antropoloog Robert LeVine worden opgevat als 'adaptieve strategieën om de overlevingskansen zo groot mogelijk, de toekomstige economische aanpassing van het kind zo goed mogelijk te maken - ook al worden deze strategieën vaak geformuleerd als morele imperatieven voor zowel ouders als kinderen'.¹³ Van een aantal structurele verschillen tussen de VS en Nederland mag je aannemen dat ze invloed hebben op de manier waarop ouders de tienerjaren van hun kinderen zien. Een structurele factor die ik alleen maar zal aanstippen en die nadere verkenning behoeft, is de economische omgeving. Amerikaanse gezinnen worstelen over het geheel genomen met grotere economische onzekerheden en angsten dan Nederlandse. Een belangrijke vraag is, hoe dit de houding van ouders tegenover seksualiteit van tieners beïnvloedt.

Nederlandse ouders vinden het meestal redelijk dat een zestienjarige meedoet met het sociale ritueel van alcoholconsumptie. Ze vinden ook dat iemand ergens tussen haar zestiende en achttiende seks mag opnemen in zijn leven. En hoewel ze werk waardevol en belangrijk vinden, kennen ze er in het leven van tieners een minder grote rol aan toe dan Amerikaanse ouders. Gemiddeld vinden Amerikaanse ouders vijf tot tien uur méér werk per week acceptabel voor een zestienjarige dan Nederlandse ouders. Amerikaanse ouders vinden daarentegen het deelnemen van tieners aan bepaalde vormen van vrijetijdsbesteding - zoals drinken en seks - niet acceptabel. Zij vinden dit 'activiteiten voor volwassenen'. Dit verschil wordt begrijpelijk als je kijkt naar de realiteit van arbeid en vrije tijd in ieder land, voor zowel volwassenen als tieners. Vele levensvoorwaarden

en diensten die de Nederlandse verzorgingsstaat voor een betrekkelijk lage prijs aan elke burger garandeert, zijn voor Amerikaanse burgers geenszins vanzelfsprekend. De meeste Amerikaanse gezinnen kunnen zich bijvoorbeeld voor hun kinderen geen vervolgopleiding veroorloven als dezen niet zelf een aanzienlijke financiële bijdrage leveren. Verder werken Amerikanen langer en lopen zij als ze hun baan verliezen een veel groter economisch risico dan Nederlanders.¹⁴ De economische druk op Amerikaanse gezinnen is groter; dit maakt het belangrijker dat tieners leren werken en voor aanvullende inkomsten zorgen.

De economische lasten en risico's zijn misschien ook van invloed op hoe bedreigend ouders de seksualiteit van adolescenten vinden, en wel door de kwaliteiten en prestaties waarvan ouders denken dat een adolescent ze moet ontwikkelen om later te slagen. Amerikaanse ouders denken dat een adolescent ambitie moet tonen en individueel moet uitblinken om toegang te krijgen tot onderwijs en tot maatschappelijk succes - succes dat volgens hen de sleutel is tot geluk. Seksuele activiteit van een tiener kan interfereren met diens vermogen om een goede toekomst veilig te stellen. 'Als een kind een doel voor ogen heeft en vier jaar wil studeren (... gaat het) zich niet op z'n zestiende binden, en alles ruïneren.' Ook Nederlandse ouders vinden dat kinderen hun studie moeten afmaken, maar ze denken niet dat uitzonderlijke individuele prestaties en het vermogen om te wedijveren noodzakelijk zijn voor de integratie in de samenleving. Evenmin zien zij een verhouding of seksualiteit als bedreiging van die integratie. Seksuele verhoudingen van tieners zijn riskanter in een samenleving waar wedijver en prestatie doorslaggevend zijn, dan in een samenleving waar dat minder het geval is. Het vanwege een zwangerschap voortijdig van school gaan kan in Nederland tot statusverlies leiden; in Amerika kan het iemands kansen om economisch te overleven in gevaar brengen.

Een expliciet thema in het verzet van Amerikaanse ouders tegen seks van tieners is hun overtuiging dat zestienjarigen er niet volwassen genoeg voor zijn. Definities van volwassenheid van zowel Amerikaanse als Nederlandse ouders draaien om het begrip 'zelfstandigheid'. Maar hun definities verschillen met de reële materiële barrières die iemand moet overwinnen om als zelfstandige volwassene beschouwd te worden. Nederlandse ouders zeggen op de vraag wanneer een kind het ouderlijk huis kan verlaten, dat het in staat moet zijn organisatorisch en emotioneel 'voor zichzelf te kunnen zorgen': boodschappen doen, koken, alleen kunnen zijn. Slechts vier van de zeventien ouders zeggen dat iemand financieel onafhankelijk moet zijn. Kinderen die gaan studeren verlaten het huis na de middelbare school, en ze worden dan geacht zelfstandig te zijn.

'Ja ik denk dat (het begin van de volwassenheid) samenhangt met het afsluiten van hun schoolperiode. (...) Ze kiezen dan zelf hoe ze denken dat hun eigen toekomst eruit moet gaan zien. Daar maken ze heel zelfstandig een keuze in. (...) Ze gaan echt hun eigen weg dan, ze verlaten het huis heel simpel. (...) Ze gaan dan echt zelfstandig hun weg.'

In Nederlandse ogen kun je zelfstandig zijn zonder dat je jezelf financieel kunt bedruipen. Deze loskoppeling van persoonlijke en financiële zelfstandigheid correspondeert met het feit dat alle Nederlandse studenten vanaf achttien jaar studiefinanciering van de overheid krijgen. Dit heeft niet alleen praktische consequenties: het beïnvloedt ook de machtsverhouding tussen ouders en kinderen. De overheidssteun geeft Nederlandse studenten een zekere bewegingsvrijheid die ze bij een volledige financiële afhankelijkheid van hun ouders niet zouden hebben. Een moeder vertelt bijvoorbeeld dat haar zoon zulke grote conflicten met zijn vader had, dat ze had voorgesteld dat hij het huis uit zou gaan. Hij reageerde: 'Ja, ik ga straks van school af, ik krijg straks de basisbeurs, ik ga de mogelijkheden bekijken. Ik wil nu op kamers.'

Voor de meeste Amerikaanse ouders is het vermogen om jezelf te onderhouden een voorwaarde voor echte zelfstandigheid. Dit blijkt ook uit hun denkbeelden over het verschil tussen adolescentie en volwassenheid.

'Een adolescent is nog afhankelijk van haar ouders voor voedsel, onderdak... (Een volwassene kan) zichzelf onderhouden, weet je, heeft misschien besluiten genomen over haar leven en werk, over waar ze belangstelling voor heeft en hoe ze in haar levensonderhoud gaat voorzien.'

De meeste Amerikaanse ouders zeggen op de vraag wanneer een kind het ouderlijk huis kan verlaten, dat het in staat moet zijn in zijn levensonderhoud te voorzien. Het huis uit gaan om te studeren is daarom een minder beslissend moment in de ontwikkeling tot volwassene, dan voor Nederlandse ouders. Gaan studeren wordt omschreven als 'half het huis uitgaan', of zelfs als een 'ontwenningperiode tussen de middelbare school en het echte leven'. Een moeder zegt over haar achttienjarige dochter: 'Zolang ze financieel afhankelijk van me is, zal ik haar beschouwen als kind.' Financiële onafhankelijkheid onderscheidt volwassenheid van adolescentie, maar bepaalt ook de controle die ouders over hun kinderen hebben. Als ouder kun je je zestienjarige kinderen nog beheersen, 'omdat ze je nodig hebben voor voedsel, onderdak, kleren, geld. Dus alleen al omdat je de kostwinner bent, pikken ze dat je controle uitoefent.'

Het grote gewicht van economische status in de Amerikaanse definitie van volwassenheid kan verklaren waarom voor sommige ouders financiële

zelfstandigheid - 'verantwoordelijkheid kunnen nemen', d.w.z. zelf kunnen betalen voor consequenties van je gedrag - het recht met zich meebrengt op 'volwassen bezigheden'. Een moeder vindt tieners rijp genoeg om een seksuele verhouding te hebben, 'ook al zijn ze daartoe economisch, financieel gesproken bepaald niet in de positie'. Een andere moeder vindt dat er 'volwassen gedrag' bestaat en dat je toegang daartoe moet 'verdienen'. 'Het zou een dwaas gezicht zijn als kinderen bepaalde dingen doen die volwassenen doen. Kinderen gaan niet de deur uit om acht of tien uur te werken. Ze worden er niet voor betaald. Die dingen doen ze niet en die horen ze niet te doen.'

Het toelatingsrecht luidt kennelijk: als je de lasten van de volwassenheid kunt dragen, mag je ook in de lusten ervan delen.

Conclusie

De Amerikaanse ouders met wie ik sprak dramatiseren de seksualiteit van tieners: in hun ogen zijn tieners onderhevig aan krachten die ze niet kunnen beheersen en moeten ze keuzen maken die cruciaal zijn voor de rest van hun leven. Omdat tieners geen vaste verhoudingen kunnen aangaan en dat ook niet mogen, is hun seksualiteit een losse aangelegenheid - experimenteel in het gunstige geval, immoreel in het ongunstige. Nederlandse ouders daarentegen normaliseren seksualiteit door haar te zien als gewoon onderdeel van het leven en door de aandacht minder te richten op de conflicten of gevaren die seksualiteit met zich mee kan brengen. Seks wordt geacht voort te komen uit een eigen behoefte die zich gelijktijdig ontwikkelt met het vermogen om zinvolle relaties aan te gaan en zich verantwoordelijk te gedragen.

De denkbeelden van ouders over tienerseksualiteit ondersteunen hun verwachtingen over adolescentie als levensfase. Zo zijn Amerikaanse ouders bang voor tienerseks en keuren ze die af omdat ze tieners zien als psychologisch beïnvloedbaar, makkelijk te ontwrichten en meer individualistisch dan sociaal gericht. Dezelfde attributies schragen echter hun beeld van de adolescent als iemand met onbegrensde mogelijkheden om zichzelf te ontdekken en te ontwikkelen. Nederlandse ouders zien seks van tieners als een normaal, verantwoordelijk en zich binnen een verhouding afspelend proces, waarmee zij een meer geordende, op predisposities en relaties gerichte notie van de adolescentie onderbouwen.

In beide landen zijn de reacties van ouders geënt op hun denkbeelden over essentiële kenmerken van een gezin en hoe dit hoort te functioneren.

Amerikaanse ouders hebben het gevoel dat de waarde van het gezin zou worden aangetast door de seksuele activiteit van tieners openlijk te erkennen: zij ervaren dat als immoreel, ongepast of gewoonweg pijnlijk. Nederlandse ouders hebben het gevoel dat de waarde van het gezin zou worden aangetast door seksuele verhoudingen van tieners *niet* openlijk te erkennen: zij waarderen hechte verhoudingen binnen het gezin en zien een vaste seksuele verhouding van een kind als uitbreiding daarvan. Amerikaanse ouders beschouwen seks van tieners als indringing in het ouderlijke domein, en het sanctioneren ervan als potentiële rolverwarring of chaos. Hun sterke gevoelens op dit punt weerspiegelen de overtuiging dat seksuele rollen asymmetrisch verdeeld moeten zijn tussen ouders en kinderen, en dat een zeker ouderlijk gezag nodig is om een gezin adequaat te laten functioneren. Nederlandse ouders erkennen de seksuele verhoudingen van hun kinderen liever openlijk en passen het gezinsleven eraan aan; zij vinden het verbergen ervan hypocriet. Door over tienerseksualiteit te onderhandelen in plaats van haar te verbieden, en door zich eraan aan te passen zelfs als ze dat moeite kost, onderstrepen zij het belang van 'rekening houden met elkaar' voor de samenhang en het soepel functioneren van het gezin.

Het is verleidelijk, te concluderen dat Nederlandse ouders hun tienerkinderen meer vrijheid geven dan Amerikaanse ouders. Maar het normaliseren van seksualiteit van tieners is, net als het dramatiseren ervan, een bevrijding *en* een beperking. Normaliseren betekent erkennen en legitimeren van seksuele ervaringen. Maar het *vernauwt* deze ervaringen ook, door te eisen dat ze normaal, relationeel en 'bespreekbaar' moeten zijn. Dramatiseren leidt tot verbieden. Maar het mensbeeld dat hieraan ten grondslag ligt geeft tieners ook ruimte om individualistisch en onverantwoordelijk te zijn, en om te experimenteren. Amerikaanse ouders doen duidelijke pogingen om de seksualiteit van tieners te controleren. Maar misschien vinden Nederlandse ouders dat niet nodig omdat zij rekenen op de controle die uitgaat van de impliciete regels omtrent matiging, openheid en sociaal gedrag. Amerikaanse ouders zien misschien een grotere bedreiging in de seksualiteit van tieners omdat zij zich een onbegrensde en vurige voorstelling maken van vrijheid en persoonlijke ontwikkeling.

Nog niet beantwoord is de vraag hoe en waarom de huidige verschillen in houdingen tegenover tienerseksualiteit zich historisch hebben ontwikkeld. Nederlandse ouders stonden in het verleden allerminst open en egalitair tegenover seksualiteit van adolescenten. Tot het midden van de jaren zestig bestonden autoritaire verhoudingen tussen ouders en kinderen en werd buitenechtelijke seks streng veroordeeld.¹⁵ In de erop volgende

vijftien jaren werden gezinsverhoudingen democratischer en veranderden volgens velen de seksuele normen revolutionair.¹⁶ In de Verenigde Staten vonden dergelijke veranderingen plaats, maar minder plotseling en minder eenduidig. Er zijn aanwijzingen dat Amerikaanse tieners al in de jaren vijftig meer vrijheid hadden om met elkaar om (en uit) te gaan (het *dating*) dan hun Nederlandse leeftijdsgenoten. Zoals echter hierboven bleek, is seks van tieners in de Verenigde staten geenszins 'genormaliseerd'.¹⁷

Voor de verschuiving van waarden en normen in Nederland worden vaak twee verklaringen aangevoerd. De eerste wijst op economische veranderingen na de Tweede Wereldoorlog. De toename van welvaart en bestaanszekerheid zou de traditionele, godsdienstig gewortelde seksuele moraal hebben ondergraven. Volgens Ronald Inglehart hebben mensen hierdoor 'minder behoefte aan strikte, volkomen voorspelbare regels voor seksueel gedrag'. Bram van Stolk en Cas Wouters hebben betoogd dat de verzorgingsstaat door het ondersteunen en meer onafhankelijk maken van vrouwen en kinderen, traditionele machtsrelaties binnen het gezin heeft ondergraven. En Manuela du Bois-Reymond heeft erop gewezen dat ouders door de grotere welvaart en het surplus aan vrije tijd activiteiten en ruimten met hun kinderen kunnen delen die vroeger tot de jeugdcultuur behoorden, en dat dit een informele en meeromvattende dialoog tussen ouders en kinderen heeft bevorderd.¹⁸ Deze argumenten suggereren, dat de grotere economische onzekerheden en spanningen in de Amerikaanse samenleving zouden kunnen verklaren waarom Amerikaanse ouders hun gezag meer onderstrepen en meer hechten aan een traditionele seksuele moraal dan Nederlandse ouders.

De tweede verklaring borduurt voort op Norbert Elias' theorie van het beschavingsproces in westerse samenlevingen. Abram de Swaan heeft zoals bekend de recente verandering van omgangs- en belevingsvormen gekarakteriseerd als een verschuiving van een 'bevelshuishouding' naar een 'onderhandelingshuishouding'. De omgang tussen mensen wordt tegenwoordig minder gereguleerd door verschillen in macht of rang en meer door normen van rekening houden met anderen, zelfbeheersing en onderhandeling.¹⁹ Du Bois-Reymond, Peters en Ravesloot passen het perspectief van de civilisatietheorie toe op het moderne Nederlandse gezin. De verschuiving naar grotere gelijkheid tussen de generaties en de geslachten gaat gepaard met meer onderhandelen. 'Onderhandelen impliceert driftbeheersing en bereidheid zich in de ander te verplaatsen,' zo schrijven zij, en ook dat er meer gepraat moet worden.²⁰ Het civilisatieproces zou hedendaagse Nederlandse ouders er dus toe gebracht hebben om tienerseksualiteit op een meer egalitaire manier te benaderen dan de vorige generatie. Dat hedendaagse Amerikaanse ouders de tienerseksualiteit anders benaderen

zou er op wijzen dat het civilisatieproces in de Verenigde Staten minder ver gevorderd is of een andere richting heeft genomen.

Dit artikel heeft echter laten zien dat de verschillende denkbeelden over tienerseksualiteit voortvloeien uit fundamentele verschillen in de manier waarop Nederlandse en Amerikaanse ouders denken over de menselijke natuur, het gezinsleven en de sociale omgang. De twee visies berusten op kwalitatief verschillende voorstellingen van de maatschappelijke orde en de plaats van het individu daarbinnen, en men kan ze niet zien als verschillende stadia van eenzelfde moderniseringsproces. Evenmin mag men ervan uitgaan dat de waarden en gewoonten van Nederlandse ouders de 'onvermijdelijke' uitkomst zijn van moderniseringskrachten. Dit artikel suggereert vooral dat de civilisatiethoretische verklaring bijzonder goed past op het Nederlandse geval. Er is een opvallende overeenkomst tussen De Swaans onderhandelingshuishouding en de zelfbeheersing, het wederzijdse respect en de huiselijkheid die Nederlandse ouders zo waarderen en van hun kinderen verwachten. Dit wil niet zeggen dat andere westerse landen niet ook een ontwikkeling hebben doorgemaakt van op gezag gebaseerde naar meer egalitaire vormen van gedragsregulering. Maar bepaalde elementen van de onderhandelingshuishouding - de toegenomen communicatie en verbondenheid tussen mensen; het taboe op machtsvertoon - zouden wel eens Nederlandser kunnen zijn dan gewoonlijk wordt onderkend.

Men mag ook niet aannemen dat de kwalitatieve verschillen tussen de Nederlandse en de Amerikaanse wereldbeschouwing louter te verklaren zijn uit verschillende economische structuren. Zo is het ideaal van het autonome en zichzelf-scheppende individu dat meespeelt in de Amerikaanse denkbeelden over tienerseksualiteit, al vaak aangewezen als wezenstrek van de Amerikaanse cultuur.²¹ Ook de ideeën over wederzijdse afhankelijkheid en aanpassing binnen het gezin die Nederlandse ouders hanteren in hun omgang met tienerseksualiteit staan in een traditie. Historici hebben erop gewezen dat de interdependentie tussen de zuilen in de Nederlandse samenleving tolerantie, samenwerking en consensus tot belangrijke waarden hebben gemaakt.²² Door tienerseks en gezin als onverenigbaar te beschouwen en door de twee gescheiden te willen houden, lijken Amerikaanse ouders voort te borduren op een diep gewortelde Amerikaanse gewoonte om het kerngezin los van de samenleving en zelfs in tegenstelling daarmee te zien.²³ Daarentegen heeft het Nederlandse gezin van oudsher een mediërende en een domesticerende rol gespeeld door bredere culturele veranderingen binnen de gezinsfeer te brengen.²⁴ Dat het experimenteren met seksuele partners in Nederland ondanks de vergaande veranderingen in seksuele moraal geen brede weerklank heeft gevonden en dat de loskoppeling van seks en liefde onaanvaardbaar is gebleven, kan

gelden als een voorbeeld van deze domesticerende tendens.²⁵ Tenslotte doen de zelfbeheersing en de nuchterheid die Nederlandse ouders zichzelf opleggen en van hun kinderen verwachten, denken aan het calvinistisch verleden. Om verschillen in de houdingen van hedendaagse Nederlandse en Amerikaanse ouders tegenover tienerseksualiteit te verklaren, moet men dus kijken naar de wisselwerking tussen structurele veranderingen, brede culturele verschuivingen en specifieke elementen in de nationale cultuur.

Vertaling: Geert de Vries

Noten

* Dit artikel is gebaseerd op mijn B.A. thesis *Right of Passage: The Cultural Construction of Adolescent Sexuality in the United States and the Netherlands* (Cambridge, Ma.: Harvard University/Radcliffe College, maart 1992). Ik dank Suzanne Kirschner, Justin Suran, Ann Swidler, Geert de Vries en de ouders die meewerkten aan het onderzoek voor hun hulp.

1. Brubaker (1992); Lamont (1992); Levine (1988); Wuthnow (1989).

2. Halman (1991), 338.

3. Vgl. Vogels & Van der Vliet (1993) met *Facts in Brief* (1993). In de VS zijn jongens weer vroeger dan meisjes en niet-blanke tieners vroeger dan blanke tieners.

4. Van Delft & Ketting (1992); *Facts in Brief* (1993); Henshaw (1993). Ik gebruik de termen ' tiener' en 'adolescent' door elkaar, om de periode tussen het dertiende en negentiende levensjaar aan te duiden.

5. Aan twee Nederlandse ouders heb ik alleen gevraagd of ze dit van hun zeventienjarig kind goed zouden vinden. Nog drie andere Nederlandse ouders zouden het op wat oudere leeftijd goedvinden. Van de dertien Amerikaanse ouders die negatief reageerden zeiden er

drie dat ze het pas goed zouden vinden als hun kind getrouwd was, vier pas als het samenwoonde en één pas als het eenentwintig was. De overigen gaven geen toelichting.

6. Zie bijvoorbeeld Geertz (1973) en LeVine (1987 [1984]).

7. Negen Nederlandse ouders en tien Amerikaanse waren zelf hoogopgeleid of hadden een hoogopgeleide partner; twee Nederlandse ouders en twee Amerikaanse hadden een middelbare opleiding; zes Nederlandse en twee Amerikaanse ouders hadden een lagere opleiding.

8. Behalve waar het gaat om individuele jongens en meisjes, gebruik ik hierna 'zijn' en 'haar' afwisselend.

9. De gedachte dat een tiener zich voor haar persoonlijke ontplooiing met zoveel mogelijk dingen moet bezighouden, is waarschijnlijk klassegebonden: ouders uit midden- en hogere klassen kunnen zich zo'n ideaal veroorloven.

10. Nederlandse ouders benadrukken ook graag dat hun kinderen dingen als koken of iemand opzoeken in het ziekenhuis 'uit zichzelf' doen.

11. Minder dan de helft van de Amerikaanse ouders houdt er bijvoorbeeld -

aan vast dat er 's avonds gezamenlijk gegeten wordt.

12. Veel Amerikaanse ouders zeggen wél bereid te zijn voorbehoedmiddelen voor hun kinderen te kopen.

13. LeVine (1987 [1984]), 78.

14. Schor (1992). Bram van Stolk en Cas Wouters hebben zoals bekend het gevoel van sociale veiligheid van Nederlanders gekarakteriseerd als 'de gemoedsrust van de verzorgingsstaat' (Van Stolk & Wouters 1983, 83). Ali de Regt vond een dergelijke gemoedsrust onder Nederlandse studenten die de financiële zorg van de overheid als vanzelfsprekend aannamen (De Regt 1993, 98).

15. Ishwaran (1959), geciteerd door Du Bois-Reymond (1990), 92.

16. Ketting (1990), 71, 82; Kooy (1978 [1975]), 295; Schnabel (1990).

17. Interessant genoeg benadrukken Nederlandse ouders wat er sinds hun eigen jeugd voor jongeren beter is geworden - meer welvaart, meer vrijheid, meer zeggenschap - Amerikaanse ouders juist wat er slechter is geworden - de grotere gevaren die jongeren lopen,

de achteruitgang van de moraal. Houdingen van ouders tegenover tienerseksualiteit weerspiegelen hun houdingen tegenover bredere maatschappelijke en culturele ontwikkelingen: Amerikaanse ouders zien tienerseksualiteit als teken van het uiteenvallen van het gezin en de sociale orde; Nederlandse ouders aanvaarden tienerseksualiteit als deel van een nieuwe en welkome culturele orde.

18. Van Eijk (1991), Van Stolk & Wouters (1983), ** resp. Du Bois-Reymond (1990), 102-103,

19. De Swaan (1982 [1979]), passim.

20. Du Bois-Reymond, Peters & Van Ravesloot (1990), 71.

21. Bellah e.a. (1985); Varenne (1977); Weiss (1988 [1969]).

22. Goudsblom (1967), 151; Ellemers (1984).

23. Coontz (1992).

24. Van Elteren (1991) en Du Bois-Reymond (1990).

25. Schnabel (1990), 24; Ketting (1990), 63-65; Du Bois-Reymond (1990), 97-98.

Literatuur

Bellah, Robert N., William M. Sullivan, Ann Swidler & Steven M. Tipton, *Habits of the Heart. Individualism and commitment in American life*. Berkeley: University of California Press, 1985.

Brubaker, Roger, *Citizenship and Nationhood in France and Germany*. Germany: Harvard UP, 1992.

Delft, Marjolein van & Evert Ketting, *Anticonceptiegebruik in Nederland: ontwikkeling en vooruitzicht*. Houten/Zavenstein: Bohn Stafleu Van Loghum, 1992.

Du Bois-Reymond, Manuela, Huiselijkheid en onderhandeling. In: Ger Tillekens (red.) *Nuchterheid en nozems: de opkomst van de jeugdcultuur in de jaren vijftig*. Muiderberg: Dick Coutinho, 1990.

Du Bois-Reymond, Manuela, Els Peters & Janita Ravesloot, Jongeren en ouders: van bevelshuishouding naar onderhandelingshuishouding. Een intergenerationele vergelijking. *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*. 17, 3 (1990), 69-100.

- Coontz, Stephanie, *The Way We Never Were. American families and the nostalgia trap*. New York: Basic Books, 1992.
- Ellemers, J.E. Pillarization as a Process of Modernization. *Acta Politica*, 1984, 129-147.
- Elteren, Mel van, The 'Roaring Twenties' in a Cozy Society. In: Rob Kroes (red.) *Within the US Orbit. Small national cultures vis-à-vis the United States*. Amsterdam: VU UP, 1991, 32-66.
- Eijk, Dick van, De omwenteling naar het Post-Materialisme. (Interview met Ronald Inglehart) *NRC Handelsblad Weekeditie voor het Buitenland*, 9 Juli 1991.
- Facts in Brief. Teenage, sexual and reproductive behavior*. New York: Alan Guttmacher Institute, 1993.
- Geertz, Clifford, Thick Description: Toward an Interpretive Theory of Culture. In zijn: *The Interpretation of Cultures. Selected essays*. New York: Basic Books, 1973.
- Goudsblom, Johan, *Dutch Society*. New York: Random House, 1967.
- Halman, Lodewijk C.J.M., *Waarden in de westerse wereld: een internationale exploratie van de waarden in de westerse samenleving*. Tilburg: Tilburg UP, 1991.
- Henshaw, Stanley K., *U.S. Teenage Prenancy Statistics*. New York: Alan Guttmacher Institute, 1993.
- Ishwaran, K., *Family Life in the Netherlands*. 's Gravenhage: Van Keulen, 1992.
- Jones, Elise F. e.a., *Teenage Pregnancy in Industrialized Countries. A study sponsored by the Alan Guttmacher Institute*. New Haven, Londen: Yale University Press, 1986.
- Ketting, Evert, De seksuele revolutie van jongeren. In: Gert Hekma e.a. (red.) *Het verlies van de onschuld: seksualiteit in Nederland*. Groningen: Wolters-Noordhoff, 1990.
- Kooy, G.A., *Seksualiteit, huwelijk en gezin in Nederland: ontwikkelingen en vooruitzichten*. Deventer: Van Loghum Slaterus, 1978 [1975].
- Lamont, Michelle, *Money, Morals and Manners. The culture of the French and American upper-middle class*. Chicago: University of Chicago Press, 1992.
- LeVine, Robert A., Properties of Culture: an Ethnographic View. In: Richard A. Shweder & Robert A. LeVine (red.) *Culture Theory. Essays on mind, self, and emotion*. Cambridge: Cambridge UP, 1984.
- Regt, Ali de, *Geld en gezin: financiële en emotionele relaties tussen gezinsleden*. Amsterdam: Boom, 1993.
- Schnabel, Paul, Het verlies van de onschuld. In: Gert Hekma e.a. (red.) *Het verlies van de onschuld: seksualiteit in Nederland*. Groningen: Wolters-Noordhoff, 1990.
- Schor, Juliet B., *The Overworked American. The unexpected decline of leisure*. New York: Basic Books, 1992.
- Stolk, Bram van & Cas Wouters, *Vrouwen in tweestrijd: tussen thuis en tehuis. Relatieproblemen in de verzorgingsstaat, opgetekend in een crisiscentrum*. Deventer: Van Loghum Slaterus, 1983.
- Swaan, Abram de, *Uitgaansbeperkingen en uitgaansangst: over de verschuiving van bevelshuishouding naar onderhandelingshuishouding*. In zijn: *De mens is de mens een zorg: opstellen 1971-1981*. Amsterdam: Meulenhoff, 1982.

- Varenne, Herve, *Americans Together. Structured diversity in a midwestern town.* New York: Teacher's College Press, 1977.
- Vogels, Ton & Ron van der Vliet, *Jeugd en seks: gedrag en gezondheidsrisico's bij scholieren.* Den Haag: Sdu, 1990.
- Weiss, Richard, *The American Myth of Success. From Horatio Alger to Norman Vincent Peale.* Urbana: University of Illinois Press, 1988 [1969].
- Wuthnow, Robert, *Communities of Discourse. Ideology and social structure in the Reformation, the Enlightenment and European socialism.* Cambridge: Harvard UP, 1989.
-
-